

8-10-2019

THE STRUCTURE OF IS'HOQXON TO'RA IBRAT "SIX LANGUAGES DICTIONARY" AND TENSE FORMS, LEXIC-SEMATIC FEATURES OF VERBAL WORDS

Yunysxon Ubaydullayevich Rahmatullayev
senior teacher of Namangan State university

Rafiqjon Ergashboy ugli Zaripov
teacher of Namangan State university

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Rahmatullayev, Yunysxon Ubaydullayevich and Zaripov, Rafiqjon Ergashboy ugli (2019) "THE STRUCTURE OF IS'HOQXON TO'RA IBRAT "SIX LANGUAGES DICTIONARY" AND TENSE FORMS, LEXIC-SEMATIC FEATURES OF VERBAL WORDS," *Scientific Bulletin of Namangan State University*: Vol. 1 : Iss. 4 , Article 31.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss4/31>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

**THE STRUCTURE OF IS'HOQXON TO'RA IBRAT "SIX LANGUAGES DICTIONARY"
AND TENSE FORMS, LEXIC-SEMATIC FEATURES OF VERBAL WORDS**

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

IS'HOQXON TO'RA IBRAT OLTI TILLI LUG'AT (لغات ستة السنة) I TUZILISHI VA UNDAGI FE'LGA OID SO'ZLARNING ZAMON SHAKLLARI, LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Rahmatullayev Yunusxon Ubaydullayevich
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi
Zaripov Rafiqjon Ergashboy o'g'li
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

***Annotatsiya:** Maqolada Is'hoqxon To'ra Ibratning Olti tilli lug'at (لغات ستة السنة) i tuzulishi, tarkibiy qismlari va unda keltirilgan so'zlarning tartibi ko'rsatib o'tilgan. Fe'l turkumiga oid so'zlarning zamon shakllari, leksik-semantik xususiyatlari ochib berilgan. Lug'atda keltirilgan olti tildagi leksemalarning o'zaro munosabatiga to'xtalangan.*

***Kalit so'zlar:** lug'at, olti tilli lug'at (لغات ستة السنة), fe'l zamonlari, hozirgi-kelasi zamon, infinitiv shakl, fors, arab, turk, sort(o'zbek), hind, rus, transkripsiya, leksik sath, leksik qatlam, leksikografiya.*

СЛОВАРЬ НА ШЕСТИ ЯЗЫКАХ ИСХОКХАНА ТОРА ИБРАТА, ФОРМЫ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛА ПРИВЕДЁННЫЕ В НЁМ.

Рахматуллаев Юнусхон Убайдуллаевич
Старший преподаватель
Зарипов Рафикжан Эргашбай оглы
Преподаватель
Наманганского государственного университета

***Аннотация:** в данной статье представлены материалы словаря на шести языках Исхокхона Тора Ибрата. Структура, основные части и порядок слов данные в словаре соответствуют требованиям предъявленным такого рода работам. Раскрыты лексико-семантические особенности глагола и его формы времени, а также взаимоотношение лексики на шести языках.*

***Ключевой слова:** словарь, словарь на шести языках, времена глагола, настоящее, будущее время, инфинитивная форма, персидский, арабский, турецкий, сарт(узбекский), транскрипция, лексическая сфера, лексический слой, лексикография.*

THE STRUCTURE OF IS'HOQXON TO'RA IBRAT "SIX LANGUAGES DICTIONARY" AND TENSE FORMS, LEXIC-SEMATIC FEATURES OF VERBAL WORDS.

Rahmatullayev Yunusxon Ubaydullayevich
senior teacher of Namangan State university
Zaripov Rafiqjon Ergashboy ugli
teacher of Namangan State university

Abstract: *The article shows the structure of Is'hoqxon To'ra Ibrat "Six languages dictionary". Its components and the order of given words. Tense forms, lexic-semantic features of verb categorized words are revealed. The interaction of lexemes in six languages listed in the dictionary is pointed.*

Key words: *six languages dictionary, verb tenses, present- future tense, infinitive form, Persian, Arabic, Turkic, Sart (Uzbek), Indian, Russian, transcription, lexic base, lexic layer, lexicography.*

Til insonlar fikr almashinuvining asosiy vositasi bo'lib, u orqali turli xil kommunikatsiyalar amalga oshadi. O'zaro aloqani samarali yo'lga qo'yish uchun shaxs nutqida so'z boyligi yetarli darajada bo'lmog'i lozim. So'z boyligi tilning leksik qatlami miqdori bilan o'lchanadi. Qaysi tilning leksik sathi qanchalik boy bo'lsa, shu tilda so'zlashuvchilarning nutqi shuncha xilma-xil va betakror bo'ladi. Bunda esa leksik qatlam va leksikografiyaning ahamiyati katta.

Har bir davrda olimlar til masalalari bilan shug'ullanib kelgan. Arab leksikografiyasi taraqqiyoti VII - VIII asrlarda o'z yuksalish cho'qqisiga erishgan bo'lsa, O'rta Osiyoda bu sohaning rivoji XI - XII asrlar va XV - XVI asrlarda avj oldi. Garchi O'rta Osiyo hududida tuzilgan lug'atlar ham asosan arab tilida yaratilgan bo'lsa-da, ularning vujudga kelishi turkiy tilning taraqqiyotiga muayyan darajada xizmat qildi. Chunki bu lug'atlarda turk lahjasidagi so'zlar ham berilgan. Bu soha keyingi davrlarda taraqqiy etdi. Xususan, XIX - XX asrlarda yashab ijod qilgan tilshunos Is'hoqxon To'ra Ibratning faoliyatida ham lug'atchilik muhim ahamiyat kasb etganini kuzatishimiz mumkin.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan Is'hoqxon To'ra Ibratning hayoti, faoliyati, ijodi hamda avlodlarga qoldirgan bebaho meroslarini yangi bosqichlarda o'rganish va tadqiq etish ishlari boshlab yuborildi va bu borada salmoqli ishlar amalga oshirildi. Bizning ushbu kichik ilmiy izlanishimiz ham bu boradagi ishlarning bir qismi bo'lib xizmat qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Avvalo, lug'atning nomlanishiga e'tiborimizni qaratsak. Lug'at arab tilida nomlangan va uning birinchi sahifasida shunday so'zlar bitilgan.:

لغات سنة السنة من تصنيفات احقر الحاج اسحاق خان توره قاضى بن جنيد الله
توره قورغان
و فى تابع النمنكان حرسه الله عن الشر الدوران

С л о в а р ь

На сартовскомъ языке

съ объяснениемъ Русскихъ, Арабскихъ, Персидскихъ, Тюркскихъ и

Индийскихъ словъ въ мусульманской транскрипции

Составилъ Казии Наманганскаго уъз, кишлака Тюря-Курганъ

Исхакъ-Ханъ-Тюря-Ходжа Джунайдулла. Ишановъ

Типо-Литография В. М. Ильина въ Ташкентъ.

شهر تاشكند

واسيلى ميفود بيويج ايلين نى باسمه خانه سيده باسيلميشدور

1901[1, 1]

Yani, olti tilli lug'at Junaydulla o'g'li Qozi Hoji Is'hoqxon To'ra To'raqorg'oniy tuzgan lug'at.

Bu lug'at sortcha, ruscha, arabcha, forsha, turkcha, hindcha so'zlarning sharhini musulmon transkripsiyasida aks ettirgan.

Ushbu lug'atni Namangan uyezdidagi To'raqo'rg'on qishlog'ining qozisi Is'hoqxon To'ra Hoji Junaydulla o'g'li Eshonov tuzdi.

Toshkent shahridagi V. M. Ilin nomidagi tipo-litografiyada bosilgan. 1901- yil deb bitilgan arab alifbosidagi yozuvlar mavjud.

Bundan ko'rinadiki, ushbu lug'at Is'hoqxon To'ra Ibratning o'zi tomonidan tuzilgan. Lug'at o'z nomi bilan olti tilda, birinchi fors tilidagi so'z, keyin arabcha, turkcha, sortcha, hindcha va ruscha muqobil shakllarida tartib berilgan. Shuningdek, lug'at Namanganning To'raqo'rg'onida tuzilganligi hamda Toshkent shahridagi V. M. Ilin nomidagi tipo-litografiyada 1901- yil bosilganligi ma'lum bo'ladi.

Ushbu lug'atni tuzishda olim arab alifbosining forsha variantini asos qilib olgan. Ya'ni avvalo, fors tilidagi so'z uning arab, turk, sort (o'zbek tili nazarda tutilmoqda), hind va rus tillaridagi ma'nosi berilgan.

Maqolada kitobning bizda mavjud bo'lgan nusxasining ' (alif) harfi bilan boshlangan so'zlaridan foydalandik.

Ushbu lug'atni tuzishda asosiy e'tibor so'zning fe'l shakllariga qaratilgan. Lug'atda fe'lning o'tgan va hozirgi-kelasi zamon shakllariga to'xtalangan.

Arab tilida fe'llarning infinitiv shakli mavjud emas. Zamonaviy lug'atlarda o'quvchi foydalanishi oson bo'lishi uchun fe'lning uchinchi shaxs birlik muzakkar o'tgan zamon shakli sharqshunoslar tomonidan qabul qilingan. Masalan: درس(darasa)-o'rganmoq asl ma'nosi u(mz) o'rgandi. شرب(shariba)-ichmoq asl ma'nosi u(mz)ichdi.

Is'hoqxon To'ra Ibrat ham uchinchi shaxs muzakkar birlik variantini fe'lning infinitiv shakli deb bergan.

Fe'llarning hozirgi-kelasi zamon shaklini berganda uchinchi shaxs muzakkar shaklidan foydalangan. Masalan: ذهب(zahaba)-bormoq hozirgi-kelasi zamon variantida يذهب(yazhabu)-borar shaklida keltirilgan. Hozirgi kundagi lug'atlarda ushbu shaklni "u borayapti", "u boradi" shaklida beriladi.

Biz quyida ushbu lug'atda keltirilgan ayrim fe'l so'z turkumiga oid so'zlarning leksik-semantik xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

Lug'atdagi "kelgan" so'ziga e'tiborimizni qaratsak,

1. آمد (forscha), جاء (arabcha), كىلگان (sortcha)-**Kelgan-(kelmoq)-gan** qo'shimchasi shaklida (**kelgan**) ch. k. dagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z bildirgan belgi, holatga moyillik, o'xshashlik ma'nosini bildiradi [2, 1]. Ko'rinadiki, o'sha davrda kelgan so'zi hozirgi zamonaviy shakli kabi berilgan va fe'lning o'tgan zamonda ro'y bergan ish harakatini namoyon qilmoqda.

2. بىياد (forscha), يجيء (arabcha), كىلور (sortcha)-**Kelur-Kelmoq**(hozirgi kelasi zamon, badiiy shakl)

3. بيارد (forscha), يجيب (arabcha), اليب كىلور (sortcha)-**Olib kelur (olmoq+kelmoq qo'shma fe'l)**

4. اموختان (fors), تعليم (arab), اورگانمك (sort)-**O'rganmoq**. Ushbu so'z quyidagicha ma'nolarni anglatadi.

a) Bilim, kasb, ish va h.k. ni o'zlashtirmoq, egallamoq, bilib olmoq. *Birovdan ish o'rganmoq. Shaxmat o'yinini o'rganmoq. Hunar o'rganmoq* [2, 2]. *Oz-ozdan o'rganib olim bo'lar.* Maqol. Lug'atda keltirilgan o'rganmoq so'zi urganmak holida ham talaffuz qilingan bo'lishi mumkin. Va, o'sha davr til xususiyatlari bilan bog'liq yoki badiiy jihat bilan anglashiladi.

b) Ushbu so'zning 2-ma'nosi ham mavjud bo'lib, o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha keltiriladi: Siri, mohiyati, mazmuni va sh.k. ni aniqlash, belgilash maqsadida tekshiruv, kuzatuv, tahlildan o'tkazmoq [2, 3].

c) G'ayritabiiy, noqulay kabi tuyulmaydigan holga aylanmoq, shunday sezilmoq, qabul qilmoq [2, 4].

d) Odat qilmoq [2, 5] *O'rganagan ko'ngil o'rtansa qo'yimas.* Maqol.

f) O'zini yaxshi aloqada tutmoq, moslashmoq, bog'lanib («o'ziniki bo'lib») qol-moq [2, 6].

Nazarimizda olim ushbu lug'atda so'zning fors tilidagi ma'nosiga asoslanganligi uchun ham bu so'zning birinchi ma'nosinigina e'tiborga olgan.

5. **بياموزد (fors), يتعلم (arab), اورگتھ دور (sort)-O'rgatmoq so'zini o'rgatadur shaklini keltiradi**

Bu esa ilm, odob va sh.k. dan ta'lim bermoq [2, 7]. O'rgatmoq ma'nosini ifodalagan.

Shuningdek, biror narsa yoki ish-harakat bilan doim shug'ullanadigan qilmoq, shunga odatlantirmoq [2, 8] ma'nosini ham anglatadi.

6. **انداختان (fors), وضع (arab), سالمك (sort)-Solmoq** so'zi solmak shaklida keltiriladi. **(sol+moq(mak-tarixiy shakl))- solmoq** Biror narsa ichiga yoki ustiga joylamoq, qo'ymoq, tashlamoq [3, 1].

7. **بيندازد (fors), يترك (arab), سالور (sort)-Solur (sol+ur)hozirgi kelasi zamon fe'li**

8. **اندوختان (fors), جمع (arab), كوبايتورمك (sort)-Ko'payturmak - ko'paytirmoq**

9. **اسودن (fors), مقيم (arab), ارامليك (sort)-Oromlik (orom+lik,orom oladigan payt nomi) orom** — tinchlik, xotirjamlik; dam olish, hordiq, jon-tan rohati; dam olishdan, tinchlikdan, osoyishtalikdan topiladigan rohat, huzur. *Orom bermoq. Orom olmoq* [3, 2].

10. **بياسايد (fors), يقيم (arab), ارام الور (sort)-Orom olur (orom olmoq fe'lining hozirgi kelasi zamon shakli)** oromlanmoq *kam qo'llanadi.* Orom olmoq, tinchlanmoq, rohat qilmoq [3, 3].

11. **افزودن (fors), زيذا (arab), زيذا ايتمك (sort)-Ziyod etmak (ziyod etmoq; ravish+etmoq fe'li) ziyod** -ko'p, ortiqcha; qo'shimcha [2, 9].

12. **بيفزايذ (fors), يزيذ (arab), زيذاه قيلور (sort)-Ziyoda qilur (ravish+qilur) ko'paytirmoq ma'nosida.**

13. **اراستن (fors), مزين (arab), اراسته (sort)-Orasta - orasta** — (bezatilgan, ziynatlangan;) Tartibga solingan, oro berilgan, yasatilgan, bezatilgan [3, 4].

14. **بيارايذ (fors), يزين (arab), اراسته قيلور (sort)-Orasta qilur (qo'shma fe'l)**

15. **افتادن (fors), هبوط و نزول (arab), توشمك (sort)-Tushmak (tushmoq)** Tushmoq yuqoridan, balanddan yoki biror narsa ustidan pastga tomon harakat qilmoq; yo'nalmoq [4, 1] ma'nolarini anglatadi. Ta'kidlash lozimki, o'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zning 24 ta ma'nosi keltiriladi.

16. **بيفتد (fors), ينزل (arab), توشار (sort)-Tushar (Tushmoq fe'lining hozirgi kelasi zamon shakli)**

17. ايستاندن (fors), قايم (arab), تورمق (sort)-Turmoq- Turmoq 1 Oyoq uzra tik vaziyatda bo'lmoq. Oyoq uchida turmoq. Saf tortib turmoq [4, 2]. Tiz cho'kib yashagandan tik turib o'lgan yaxshiroq. Maqol. O'zbek tilining izohli lug'atida turmoq felining 13 ta ma'nosi keltiriladi.
18. باسند (fors), يقوم (arab), ترار (sort)-Turur (turmoq fe'lining hozirgi kelasi zamon shakli, tarixiy shakl).

Quyida jadvashtirilgan holda yuqorida keltirilgan leksemalar va boshqa so'zlarning lug'atdagi tartibi asosida berilgan qismlaridan namunalar keltiramiz:

No	Fors	Arab	Turk	Sort	Hind	Rus
	امد	جاء	كيلن	كيلگان	انا	بريشول
1	Omad	Jaa'a	Kilan	Kelgan		Пришёл
	بيابد	يجيء	كيليور	كيلور	ادى	بريدوت
2	Beyoyid	Yaji'u	keluyur	Kelur		Придут
	بيارد	يجيب	كيتورور	اليب كيلور	لادى	برينيسوت
3	Beyorad	Yajiibu	keturur	Olib kelur		Принесут
	اموختان	تعليم	اوگرامك	اورگانمك	سيكهنا	اوجيتسه
4	Omuxtan	Ta'lim	ugratmak	Urganmak		УЧИТЬСЯ
	بياموزد	يتعلم	اوگرته بور	اورگنه دور	سيكهى	بوديت اوجيتسه
5	Byomuzd	Yata'allam u	ugratayur	Urgatadur		Будет учиться
	انداختان	وضع وترك	سالماق	سالماك	دالنا	بولوجيت
6	Anduxtand	Vada'a, taraka	Solmaq	Solmak		Положить
	بيندازد	يترك	ساليور	سالور	دالى	بولوجيت
7	Beyandozad	Yatruku	Soliyur	Solur		Положить
	اندوختان	جمع	چوخيتورمك	كوبايثورمك	جمع كرنا	اوموجيت
8	Onduxtand	Jama'a	Chuxiturm ak	Ko'payturmak		Умножить
	اسودن	مقيم	راحتلو	ارامليك	ارام بانا	اتديحايشى
9	Osudan	Muqiyim	Rohatlu	Oromlik		Отдыхающий
	بياسايد	يقيم	راحت اولور	ارام الور	ارام بادی	بوديت اتديحات
10	beyosoyad	Yaqiimu	Rohat olur	Orom olur		Будет отдыхать
	افزودن	زیداً	زياد ايتمك	زياد ايتمك	زياده كرنا	برياويت ايشني
11	Ofzudan	Zayidan	Ziyod etmak	Ziyod etmak		Прибавить
	بيفز ايد	يزيد	زياده اولور	زياده قيلور	زياده كرى	نادباويت
12	beyfizoyad	Yaziidu	Ziyoda ulur	Ziyoda qilur		Надбавить
	ازمودن	امتحاناً	امتحان	ازمايش	ازمانا	يگزامين
13	Ozmudan	Imtihan	Imtihan	Azmoyish		Экзамен
	بيازمايد	يمتحن	امتحان ايدر	ازماش قيلور	ازمادی	يگزاميناويت
14	Beyozmoyed	Yamtahinu	Imtihan	Ozmosh qilur		Экзаменова

			edar			ТЬ
	اراستن	مزين	ارایش	اراسته	سنوارنا	چيستيت
15	Orastan	Mazin	Oroyish	Oresta		ЧИСТИТЬ
	بيارايد	يزين	ارایش ايدار	اراسته قیلور	سنواري	ويچيستيت
16	beyoroyid	Yazinu	Oroyish edar	Orasta qilur		ВЫЧИСТИТЬ
	افتادن	هبوط و نزول	دوشمك	توشمك	گرنا	اسليزات
17	Aftodan	Hubuut, nuzuun	Dushmak	Tushmak		Слезать
	بيفتد	ينزل	دوشر	توشار	گری	اسليزوت
18	Beyoftad	Yanzilu	Dushar	Tushar		Слезет
	ايستادن	قايم	دوران	تورمق	كهرار هنا	استات
19	Istodan	Qoyim	Duran	Turmoq		Стать
	باستد	يقوم	درويور	ترار	كهرار هي	استايوت
20	Bostad	Yaquumu	Duruyur	Turar		Станет

Umuman olganda, Is'hoqxon Ibratning **OLTI TILLI LUG'AT** (لغات ستة السنة) i o'sha davrda leksikografiyaning taraqqiyoti uchun muhim hissa qo'shdi. Ushbu lug'atning olti tilda ekanligi ajdodlarimizning naqadar ko'p til bilganliklari bilan birga, bu tillarda bemalol asar yaratish ko'nikmasiga ega bo'lganliklaridan dalolatdir.

Lug'atda keltirilgan so'zlarning katta qismini fe'l so'z turkumiga oidligiga e'tiborimizni qaratsak, o'sha davr til o'rganuvchilari uchun qulaylikni yuzaga keltirmoqchi bo'lganligi namoyon bo'ladi. Ushbu lug'atni tuzishda asosiy e'tibor so'zning fe'l shakllariga qaratilgan. Lug'atda fe'ning o'tgan va hozirgi-kelasi zamon shakllariga to'xtalangan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Is'hoqxon To'ra Ibrat ziyoli va o'ziga to'q oiladan bo'lganligi sababli, o'z zamonasining muammolarini yetarli darajada anglab yetgan va xalqni uyg'otishga harakat qilgan. Uning qimmatli asari nafaqat o'z zamonasi, balki, bugungi kun uchun ham dolzarbligini saqlab kelmoqda. O'sha davr til xususiyatlarini o'rganish lug'at va leksikografiya ishlarini kuzatishda hamda xulosa chiqarishda muhim manbaa hisoblanadi. Demak, aytishimiz mumkinki, bu asarning bizlarga beradigan hikmatlari beqiyosdir.

References:

1. Isxak'.Xan'.Tyurya.Xodja Djunaydulla. Ishanov' Tipo-Litografiya V. M.Ilina v' Tashkent'.1901. 18-bet.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati 5 jildlik 2-jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2006-yil. 408, 172-betlar.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati 5 jildlik 3-jild "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2007-yil. 590, 54, 148, 142-betlar.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati 5 jildlik 4-jild "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2008-yil. 228, 208-betlar.